

Evaluatív jelentésű képzők a magyar nyelvben¹

The paper presents an overview of derivatives with evaluative meaning in Hungarian. The suffixes used to derive such meanings include the diminutive suffix in the case of nouns and adjectives, the frequentative suffix in the case of verbs and the superlative forms in the case of adjectives. The evaluative meaning may also depend on the meaning of the base as well as on the context in which the derivative is used. Evaluative meaning is thus by definition part of pragmatic meaning.

Keywords: evaluative meaning, derivational suffix, the diminutive, frequentative and superlative suffix

1. Bevezetés

A képzett szavak esetében a szemantikai és pragmatikai jelentés nem mindig különíthető el élesen (erről bővebben l. Dressler – Merlini Barbaresi 1994). A magyar *-ka/-ke*, *-cska/-cske* kicsinyítő képzők például ritkán utalnak csupán a képzett főnév kis méretére, hiszen ezekben az esetekben a pragmatikai jelentés általában fölülírja a szemantikát. Ha egy tárgy kis méretére szeretnénk utalni, általában a *kis*, *kicsi* melléknevet használjuk a kicsinyítő képző helyett. Mi több, az egyértelműen referenciális jelentésű képzett alakokat – mint például az 1(a–c)-ben felsoroltakat – a lexikon különálló tételeinek tekintjük. A kicsinyítő képzővel ellátott melléknevek más esetben értékelő, evaluatív vagy pragmatikai jelentést is hordoznak (vö. 1(d–f)). Az ilyen eseteket az evaluatív morfológia körébe soroljuk.

(1)	a.	tál	–	tál-ka
	b.	asztal	–	asztal-ka
	c.	szó	–	szó-cska
	d.	cikk	–	cikk-ecske
	e.	fej	–	fej-ecske
	f.	kenyér	–	kenyér-ke

A *-gat/-get* gyakorító képző csak pontszerű időszerkezetű igékhez illesztve fejez ki csupán ismétlődést. Álláspontunk szerint az ilyen esetek nem tartoznak az evaluatív morfológia hatókörébe. Az alábbi (2) példáiban az *olvas* duratív ige,

¹ Jelen tanulmány a Kiefer – Németh (2014) módosított változata.

a *nyit* pedig pontszerű időszerkezetű. A két esetet összehasonlítva észrevehetjük, hogy 2(b)-vel ellentétben 2(a)-ban egy evaluatív jellegű atenuatív jelentés is társul a képző iterativitásához.

- (2) a. olvas-gat
b. nyit-ogat

Különleges esetként tarthatjuk számon a túlzófokot, mely az adott tulajdon-ság lehető legnagyobb mértékére utal, és melyet a felsőfok prefixumának meg-többszörözésével fejezünk ki (vö. 3(a–b)).²

- (3) a. leg-jo-bb
b. legesleg-jo-bb

Az alábbiakban részletesebben tárgyaljuk a főnevekhez, illetve melléknevek-hez járuló kicsinyítő képzők és a gyakorító képzők használatának evaluatív mor-fológiai szempontból (is) releváns jellegzetességeit, befejezőként pedig röviden kitérünk a túlzófokra mint evaluatív jelentéssel rendelkező kategóriára.

2. A kicsinyítő képzős főnevek bizonyos kategóriái

Ami a képzett főnevek jelentését illeti, ha utalnak egyáltalán kis méretűsége, ál-talában nem csak ez a funkciójuk: a pragmatikai, evaluatív jelentés ezekben az esetekben általában sokkal fontosabb az egyszerű szemantikai jelentésnél.³ Az efféle pragmatikai többletjelentést a szótári jelentés, a szövegkörnyezet és a be-szédhelyzet tényezőinek együttese hozza létre.

Az *-ó/-ő* képzős, foglalkozást jelölő főnevekhez például bizonyos esetekben járulhat kicsinyítő képző, a képzett alak azonban ilyenkor nem a főnév által je-lölt entitás kis méretére utal, hanem leginkább lenézést, ironikus viszonyulást fe-jez ki, mint ahogy azt a 4(a–b) példák is szemléltetik. Ugyanez vonatkozik a mo-nomorfemikus lexémákkal kifejezett foglalkozásnevekre is, vö. 4(c).

- (4) a. ír-ó – ír-ó-cska
b. jegyz-ő – jegyz-ő-cske
c. orvos – orvos-ocska

² A túlzófok szintén előfordul a német nyelv osztrák változatában, erről bővebben I. Dressler – Kiefer (1990).

³ Az evaluatív jelentés mindig valamilyen beszédhelyzethez kapcsolódik, ezért egyúttal pragmatikai jelentésről is beszélünk. Ennek fordítottja azonban nem áll: nem minden pragmatikai jelentés evaluatív jellegű.

A kis méretű állatok megnevezései – a tudományos diskurzustól eltekintve – gyakran kicsinyítő képzős főnevek, l. 5(a–b) (vö. Kiefer 2004: 335). Az 5(c–d)-ben példázottakhoz hasonló állatnevek a gyermekeknek szánt szövegekben szintén gyakran fordulnak elő kicsinyítő képzős alakban, annak ellenére, hogy ezek nem feltétlenül kis méretű állatokra utalnak, a képző tehát nem referenciális jelentésű ezekben az esetekben sem.

- (5) a. méh-ecske
- b. egér-ke
- c. tyúk-ocska
- d. juh-ocska

Az ilyen képzős formák gyakori használata szintén jellemző a dajkanyelvre. A leggyakoribb példák a testrészeket (pl. 6(a)–(c)), az ételeket (pl. 7(a)–(c)), illetve a gyermek környezetében levő fontos tárgyakat megnevező főnevek (pl. 8(a)–(c)).

- (6) a. láb-acska
- b. ujj-acska
- c. kez-ecske
- (7) a. tej-ecske
- b. kenyér-ke
- c. víz-ecske
- (8) a. ágy-acska
- b. ing-ecske
- c. cipő-cske

A kisgyermek testrészei valóban kis méretűek, az étel mennyisége azonban nem feltétlenül kicsi, és ami még inkább jelzi a pragmatikai többletjelentést: általában felnőttek kínálásakor nem a kicsinyítő képzős alakot használjuk. A dajkanyelvi használat mellett az efféle alakok gyakran előfordulnak a szerelmesek nyelvhasználatában, illetve a háziállatokhoz intézett beszédben is. A pragmatikai funkció ezekben az esetekben természetesen a kedveskedés, a szeretet kifejezése.

3. Kicsinyítő képzős melléknevek

A Magyar Nemzeti Szövegtár keresési eredményei szerint a negatív értelmű melléknevek kicsinyítő képzős alakjait sokkal gyakrabban használjuk, mint a pozitív értelműekét. Egy érv lehet erős vagy gyenge, az *erős* melléknév kicsinyítő képzős alakja azonban nem fordul elő, míg a *gyenge* melléknév kicsinyítő kép-

zős alakja igen gyakori, vö. 9(a). A 9(b–d)-ben levőkhöz hasonló példákat szintén szép számmal találunk a korpuszban.

- (9) a. gyengé-cske érv
 b. butá-cska
 c. csúnyá-cska
 d. beteg-ecske

A kicsinyítő képzős alakoknak a fenti esetekben pragmatikai funkciója van. A konfliktuskerülő burkoltság érdekében gyakran folyamodunk különböző „enyhítési” technikákhoz. E technikák egyike a pozitív jelentésű melléknév tagadása a negatív jelentésű antoníma használata helyett: a *nem okos*, illetve *nem erős* kévsbé explicit a *buta*, illetve *gyenge* melléknevek használatánál. Ugyancsak az illokúciós erő csökkentése érdekében használunk kicsinyítő képzős mellékneveket: a kicsinyítő képző csökkenti a melléknév negatív jelentését, így az udvariaság szempontjából megfelelőbb megoldásnak minősül.

Természetesen a pozitív értelmű mellékneveknek is vannak kicsinyítő képzős alakjaik: a 8(a–c)-ben levőkhöz hasonló alakok a leggyakrabban a dajkanyelvben, illetve az udvarlás nyelvhasználatában fordulnak elő, és alapvető funkciójuk a kedveskedés, a szeretet kifejezése.

- (10) a. okos-ka
 b. csinos-ka
 c. ügyes-ke

A méretre, súlyra vonatkozó melléknevek kicsinyítő képzős alakja a kontextustól függően szintén hordozhat evaluatív jelentést, vö. 11(a–b).

- (11) a. hosszú – hosszú-cska (vö. hosszúcska orr)
 b. rövid – rövid-ke (vö. rövidke főutca)

4. Gyakorító képzős igék

Az evaluatív morfológiai kutatások körében az igei kategóriák elemzése alulreprezentált terület, amit az is jelez, hogy igen kevés tanulmány foglalkozik az evaluatív jelentésű igei morfológia kérdéseivel. Grandi (2009: 47) például abban látja ennek okát, hogy az ige alapú evaluatív szerkezetek nem annyira elterjedtek a világ különböző nyelveiben, mint a névszói alapúak, ugyanakkor az ezekre a szemantikai jelenségekre, mintázatokra és az e szerkezetek képzését irányító szabályszerűségekre sokkal kevésbé jellemző a névszói szerkezetek esetében megfigyelhető homogenitás. Ehhez hozzátehetjük, hogy a szemantikai és szín-

taktikai jellegzetességek heterogenitása jelentős mértékben összefügg azzal, hogy az ige alapú evaluatív szerkezetek minden esetben az adott nyelv aspektus- és akcióminőség-rendszerébe beágyazottan működnek, ez pedig – a világ nyelveinek aspektuális diverzitása folytán – tovább nehezíti az általánosítások megfogalmazását (az aspektustipológiáról, illetve az aspektus szempontjából különböző nyelvekben érvényesülő eltérő derivációs mintázatokról bővebben l. Dahl 1985). Az alábbiakban az evaluatív jelentésű gyakorító képzős igék jellegzetességeit tekintjük át röviden.⁴

Morfoszemantikai szempontból a *-gat/-get* szuffixumot általában az iterativitás kifejezőjeként tartjuk számon (l. pl. Kenesei et al. 1998: 303–304). Ennek értelmében tehát a képző jelenléte arra utal, hogy az alapige által kifejezett eseményszerűség⁵ egy adott időintervallumon belül ismétlődik. Működnek azonban bizonyos aspektuális restrikciónak is a kimeneti szerkezet szemantikáját illetően: a képzett igének csak akkor lehet pusztán iteratív jelentése, ha az alapige pontszerű időszerkezetű eseményszerűséget jelöl. Ezekben az esetekben a kimeneti alak nem minősül evaluatív jelentésűnek, hiszen a referenciális jelentéshez nem társul evaluativitás, vö. 12(a–c).

- (12) a. nyit – nyit-ogat
 b. üt – üt-öget
 c. csókol – csókol-gat

Létezik ugyanakkor számos, iteratív jelentésű lexikalizált derivátum szemantikailag transzparens (pl. 13(a)), illetve nem transzparens szerkezettel (pl. 13(b–c)).

- (13) a. int – int-eget
 b. sim-ogat
 c. óbé-gat

A duratív, cselekvést vagy folyamatot kifejező alapigéjű derivátumok általában valamilyen pragmatikai jelentést is hordoznak az iterativitás jelentéskomponense mellett. Ezek az alakok rendszerint atenuatív jelentésűek: a kérdéses cselekvés vagy folyamat csökkent intenzitására vagy akár gyenge minőségére utalnak. Ennek néhány prototipikus esetét láthatjuk az alábbi 14(a–d) példáiban.

⁴ E tanulmányban a *-gat/-get* képzővel kapcsolatos jelenségek tárgyalására szorítkozunk, nem térünk tehát ki az egyéb, ma már nem produktív gyakorító képzőkre, mint a *-kod/-ked/-köd*, a *-gál/-gél*, vagy a *-dos/-des/-dös* képzők.

⁵ Az eseményszerűség terminust itt Bach (1986) nyomán az eseménytípusok általános megnevezéseként használjuk.

- (14) a. olvas – olvas-gat
 b. dolgozik – dolgoz-gat
 c. sétál – sétál-gat
 d. eszik – esz-eget

Természetesen a képzett alakoknak eme kategóriája sem teljességgel homogén, hiszen eltérések figyelhetők meg a pejorativitás és az iterativitás jelenléte, illetve mértéke szempontjából. Az atenuatív jelentés esetenként helyt ad a pejoratív értelmezésnek is. Ennek háttérében olyan, nyelven kívüli tényezők állnak, mint például a kérdéses cselekvés jelentősége, súlya. A derivátum pejoratív jelentése különösen gyakori azokban az esetekben, amikor a bemeneti ige által jelölt cselekvés hivatásszerű (l. 15(a–b)).

- (15) a. [az író] ír-ogát
 b. [az orvos] gyógyít-gat

Az efféle képzett alakok ugyanakkor szeretetet, illetve szimpátiát is kifejezhetnek bizonyos esetekben, például akkor, amikor a gyerekekhez, esetleg beteg emberekhez intézett beszéd részei (a pragmatikai kontextus függvényében az efféle interpretáció lehetséges a fenti 14(a–d) példáinak esetében is).

Az iteratív jelentéskomponens prominenciája is eltéréseket mutat ezekben az esetekben, ez azonban nem feltétlenül pragmatikai jelenség, hiszen ezen eltérések háttérében a bemeneti ige szemantikai (aspektuális) sajátosságai állnak. Továbbmenve, az atenuatív jelentés az iterativitás mértékére való tekintet nélkül jelen van az említett szerkezetekben. E helyen csupán annyit jegyzünk meg az iterativitás kapcsán, hogy a kimeneti alak iteratív jelentése azokban az esetekben prominensebb, amikor a bemeneti ige által jelölt cselekvés vagy folyamat eseményszerkezete heterogén fázisszerkezettel rendelkezik. Ezt szemléltetik az alábbi 16(a–b) példái, ahol 16(b) iterativitása prominensebb 16(a)-énál, hiszen ez utóbbi alapigéje majdhogynem homogén fázisszerkezetű.

- (16) a. olvas-gat
 b. ír-ogát

Az állapotigék kapcsán kijelenthető, hogy a gyakorító képző nem produktív az efféle igék körében, amint azt az alábbi 17(a–d) példái is mutatják.

- (17) a. birtokol – *birtokol-gat
 b. tartalmaz – *tartalmaz-gat
 c. gyűlöl – *gyűlöl-get
 d. emlékszik – *emlékez-get (Kiefer – Ladányi 2000: 200)

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy – bár a grammatikalitási ítéletek eltérőek lehetnek – az itt felsorolt rosszul formált szerkezetek – általában humoros fel-

hanggal ugyan, mégis – előfordulhatnak az élőbeszédben. Számolhatunk továbbá néhány általánosan elfogadott és használt, állapotigéből képzett alakokkal is; ilyenek például a 18(a–c)-ben soroltak.

- (18) a. van – vagy-ogát/?van-ogát
b. tud – tud-ogát
c. szeret – szeret-get

Ezekben az esetekben a képzés csupán atenuatív jelentést vezet be, a kimeneti alakok pedig egyáltalán nem implikálnak iterativitást, mivel az alapige által kifejezett állapot eseményszerkezete nem tartalmaz ismételtető (rész)eseményeket.

A fentebb megfogalmazott észrevételek alapján elmondható, hogy a duratív időszerkezetű, folyamatot vagy cselekvést kifejező bemeneti igékből képzett alakok egyértelműen evaluatív jelentésűek, hiszen kvalitatív szempontból minősítik az alapige által jelölt eseményszerűséget, ezzel kifejezve a beszélői attitűdöt a kérdéses eseményszerűséggel kapcsolatban. A pontszerű időszerkezetű bemeneti igék ezzel szemben csupán az iterativitás jelentéskomponensével gazdagodnak, az alapigék és derivátumaik tehát aspektuális szempontból alkotnak minimálpárokat. Amint arra Kiefer – Ladányi (2000b: 199) is rámutat, az iteratív és atenuatív jelentések bizonyos szempontból szoros kapcsolatban állnak egymással: az alapige által kifejezett eseményszerűség ismétlődő jellege az adott eseményszerűség csökkent intenzitását is implikálhatja. Azokban a ritka esetekben, amikor a kimeneti alaknak pusztán atenuatív jelentése van, tehát nem implikál iterativitást, kézenfekvő magyarázatnak tűnik az analógiás képzés lehetősége.

5. A túlzófokról

Mint tudjuk, a felsőfok egy bizonyos értékskála mentén az adott tulajdonság legnagyobb mértékű jelenlétére utal. Logikai/szemantikai szempontból elmondható, hogy semmi sem jobb a legjobbnál, semmi sem nagyobb a legnagyobbnál, semmi sem távolibb a legtávolibbnál stb. Következésképp szemantikai szempontból nincs különbség a felsőfok és a túlzófok között, más szóval a különbség kizárólag pragmatikai lehet.

A túlzófok használata természetesen sokkal inkább jellemző a beszélt nyelvre, mint a formális diskurzusra, amit közvetve az alábbi, írott anyagra alapozó, Magyar Nemzeti Szövegtárból származó adatok is szemléltetnek.⁶ A túlzófok prefixumának különböző alakjai az MNSz-ben:

⁶ Köszönettel tartozunk Sass Bálintnak, aki rendelkezésünkre bocsátotta ezeket az adatokat. A Magyar Nemzeti Szövegtár 187,6 millió szövegszót és 17,5 millió mondatot tartalmaz.

A túlzófok prefixumának alakja	Találatok száma
leg-es-leg	818
leg-es-leg-es-leg	29
leg-es-leg-es-leg-es-leg	6
leg-es-leg-es-leg-es-leg-es-leg	0

Ezzel szemben az élőbeszédben, amikor egy bizonyos tulajdonság mértékét szeretnénk kifejezni, úgy tűnik, semmi sem szab határt a prefixum ismétlődésének. Mindez alapján megállapítható, hogy a túlzófok morfémái célzottan és tisztán evaluatív jelentést kölcsönöznek a kimeneti alakoknak.

Irodalom

- Bach, Emmon (1986), The algebra of events, *Linguistics and Philosophy* 9: 5–16.
- Dahl, Östen (1985), *Tense and Aspect Systems*. Blackwell, Cambridge, MA – Oxford.
- Dressler, Wolfgang U. – Kiefer, Ferenc (1990), *Austro–Hungarian morphopragmatics*. In: Dressler, Wolfgang U. – Luschützky, Hans-Christian – Pfeiffer, Oskar E. – Renison, John R. (eds), *Contemporary Morphology*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 69–78.
- Dressler, Wolfgang U. – Merlini Barbaresi, Lavinia (1994), *Morphopragmatics*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Grandi, Nicola (2009), Restrictions on Italian Verbal Evaluative Suffixes: the Role of Aspect and Actionality. *York Papers in Linguistics* 2/10: 46–66.
- Kenesei, István – Vago, Robert M. – Fenyvesi, Anna (1998), *Hungarian*. Routledge, London – New York.
- Kiefer, Ferenc (2004). Morphopragmatic phenomena in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 51: 325–349.
- Kiefer, Ferenc – Laakso, Johanna (2014), Derivation in Uralic. In: Lieber, Rochelle – Pavol Stekauer (eds), *Oxford Handbook of Derivational Morphology*. Oxford University Press, Oxford. 472–492.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária (2000), Morfoszintaktikailag semleges szóképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 165–214.
- Kiefer, Ferenc – Németh, Boglárka (2014, megjelenés alatt). *Hungarian*. In: Grandi, Nicola – Kortvelyessy, Livia (eds), *Edinburgh Handbook of Evaluative Morphology*. Edinburgh University Press, Edinburgh.